

האם סירב מהר"ם מרוטנבורג להשתחרר מבית הכלא?

א. פתיחה

אחד המאורעות המפורסמים ביותר בתולדות עם ישראל בימי הביניים הוא סיפור מאסרו של ר' מאיר בן ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג. מהר"ם נאסר בשנת 1286 בעקבות ניסיון בריחה כושל שלו מגרמניה, נפטר בבית הכלא בשנת 1293, וגופתו לא ניתנה לקבורה עוד שנים ארוכות לאחר מותו.¹ דבר מאסרו של מהר"ם נודע עוד בחייו גם מחוץ לגבולות גרמניה, ור' פרץ מקורביל שבצרפת הזכיר בדבריו את ישיבתו של מהר"ם בכלא והתפלל לשחרורו.² גם בספרד נודע הדבר תוך זמן קצר, ומאסרו של מהר"ם נזכר שם כבר בראשית המאה הארבע עשרה, הן על ידי ר' דוד בן יהודה החסיד³ הן בצוואתו של ר' יהודה בן הרא"ש, שתירון להלן בהרחבה.

* תודתי לידידי יהודה גלינסקי, אברהם פרנקל, יואל קטן ורמי ריינר שקראו גרסה מוקדמת של המאמר וסייעו לי לשפרו.

1. ראו: H. Graetz, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart* VII, Leipzig 1863, pp. 476-481 (בעברית: צ' גרץ, **דברי ימי ישראל** ה', מהד' ש"פ רבינוביץ, ורשה תרנ"א-תר"ס, עמ' 377-380); S. Back, *R. Meir ben Baruch aus Rothenburg: sein Leben und Wirken, seine Schicksale und Schriften*, Frankfurt a.M. 1895, pp. 62-93; I.A. Agus, *Rabbi Meir of Rothenburg* I, Philadelphia 1947, pp. 125-153 **התוספות**, ירושלים תש"ס, עמ' 541-547; א' גרוסמן, 'זיקתו של מהר"ם מרוטנבורג אל ארץ-ישראל', **קתדרה** 84, תשנ"ז, עמ' 63-84; א' הנקין, 'עיון מחודש בפרשת שביו של מהר"ם מרוטנבורג ופדייתו לקבורה', **ירושתנו** ה', תשע"א, עמ' שיא-שיח; י"י ליפשיץ, 'המהר"ם מרוטנבורג – והפדיון שלא מומש', בתוך: מ' מאק (עורכת), **שבויים**, ירושלים תשע"ד, עמ' 133-147.
2. הדברים מצויים בהגהותיו של ר' פרץ לספר מצוות קטן (סמ"ק) שבכתב יד, והם עתידים להתפרסם על ידי ד"ר יהודה גלינסקי. תודתי נתונה לו על שהודיעני על כך. כפי הנראה התכתב ר' פרץ עם מהר"ם מרוטנבורג בעת שהיה בבית הכלא; ראו: **שו"ת הרשב"א**, מהד' א' זלזניק, ירושלים תשנ"ז-תשס"ה, ב, סימן קנב. מהר"ם חותם שם פעמיים "העני הנשכח מכל טובה אסקופה הנדרסת" (עמ' סח, עד), והשוו להלן, הערה 30. אינני יודע מתי נודע דבר מאסרו של מהר"ם באיטליה; בעניין זה ראו: י"מ תא-שמע, **כנסת מחקרים**, **עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים** ג, ירושלים תשס"ד-תש"ע, עמ' 10-11.
3. ראו: ר' דוד בן יהודה החסיד, **ספר מראות הצובאות**, ד"ח מאט (מהדיר), צ'יקו 1982, עמ' קצ: "זה השם היוצא מזה הפסוק של 'תורה אחת' (במדבר ט"ו, טז) הוא נפלא מאד... ורבי' מאיר ז"ל מרוטנבורק הזכיר אותו בשעה שהמלך שלח אחריו ורצה לתפוש אותו בבית האסורים,

סיפורו הטרגי של מהר"ם תועד במצבה הכפולה שהוצבה על קברו של מהר"ם ושל היהודי שבסופו של דבר פדה את גופתו. מצבה זו השתמרה עד עצם היום הזה, בכניסה לבית הקברות העתיק בוורמס, ונכתב בה על מהר"ם "אשר תפשו מלך רומי... שנת ארבעים ושש לאלף הששי ונפטר בתפישה י"ט באייר שנת חמשים ושלש, ולא ניתן לקבורה עד... שנת ששים ושבע לאלף הששי".⁴ אלפים רבים חלפו על פני המצבה במהלך הדורות, וחלקם גם טרחו לציין זאת בכתביהם. ר' יוזפא שמש, איש וורמס במאה השבע עשרה, כתב כי "ראיתי פעמים רבות את שתי המצבות וקראתי את הכתוב על מצבת המהר"ם",⁵ ואילו ר' אהרן ווירמש כתב במפנה המאות השמונה עשרה - התשע עשרה: "ובעיר ווירמש התפללתי על קברו המצוין שם במדור בפני עצמו עם פרנס שלו... והכתב מטושטש על המצבה ורבים נבוכים בשם הפרנס, ואני קריתי המעשה נכתב ישן נושן מזמן ההוא".⁶

עדויות נוספות על המאסר מצויות בכתביו של מהר"ם ושל מקצת תלמידיו, ואף הן סייעו בשימור סיפורו הטרגי של מהר"ם ובטיפוחו.

בידינו לא מעט מקורות העוסקים בפרשת מאסרו של מהר"ם, חלקם בעברית וחלקם בלטינית. שניים מהמקורות הללו – צוואת ר' יהודה בן הרא"ש והמסורת שהביא מהרש"ל בעניינו של מהר"ם – יידונו להלן בפירוט; ועליהם יש להוסיף עוד כמה וכמה מקורות, ובעיקר: דברים שכתב מהר"ם עצמו בהיותו בכלא, ובהם הוא מוסר פרטים על תנאי מעצרו ועל תחושותיו, וכן דברים שכתבו תלמידיו של מהר"ם על אודות ביקוריהם את

מיד כשבא לפניו הזכיר אותו בקדושה ובטהרה כדין וכהוגן, מיד נהפך לבו שלמלך ויצא מלפניו בחן ובחסד וברחמים ונתן לו מתנות ודורות". על זמנו של החיבור ראו: מאט, שם, עמ' 6-7.

4. ראו: L. Lewysohn, *Nafschoth Zaddiqim: Sechzig Epitaphien von Grabsteinen des israelitischen Friedhofes zu Worms*, Frankfurt am Main 1855, pp. 35-41, nos. 21-22; D. Kaufmann, 'Die Grabsteine R. Meir's von Rothenburg und Alexander Wimpfen's in Worms', *MGWJ* 40, 1896, pp. 126-130.

5. ראו: ש' איידלברג, ר' יוזפא שמש דקהילת וורמיישא – עולם יהודיה במאה הי"ז, ירושלים תשנ"א, עמ' פ, הערה 6. ר' חיים יאיר בכרך עמל במחצית השנייה של המאה השבע עשרה לפענח את הכתוב במצבה; ראו: D. Kaufmann, *R. Jair Chajjim Bacharach (1638-1702) und seine Ahnen*, Trier 1894, p. 104. הערה 8.

6. ר' אהרן ווירמש (מאורי אור), ספר ב"ן נו"ן, מיץ תקפ"ז, עז ע"א. ר' יעקב קאפיל במברגר, רבה של וורמס, פנה בשנת 1853 לר' שלמה יהודה הכהן רפפורט (שי"ר) בבקשה שיסייע בשימור שכיות החמדה של קהילת וורמס, והוא מונה בין השאר גם את המצבה על קברו של מהר"ם; ראו: נ"ר אוירבך, 'הרב יעקב קאפיל הלוי במברגר זצ"ל', המעיין טו ד, תשל"ה, עמ' 11-10 (על עיסוקו של הרב במברגר במצבתו של מהר"ם ראו גם: S.E. Blogg, *Aedificium* 11-10; *Salomonis*, Hannover 1831, p. 79; וראו מה שכתב על כך בק, לעיל, הערה 1, עמ' 89-90, הערה 1).

האם סירב מהר"ם מרוטנבורג להשתחרר מבית הכלא?

רבים בבית הכלא;⁷ הדברים הכתובים על מצבתו של מהר"ם;⁸ סיפור מפורט על אודות מאסרו של מהר"ם שנמצא בוורמס בשנת שע"ו (1616) "בנייר אחד ישן ומטושטש";⁹ סיפור מאסרו של מהר"ם בכ"י אוקספורד 2240 שנכתב באמצע המאה השש עשרה, אולי על ידי ר' יוסף איש רוסייה;¹⁰ תשובה של ר' חיים בן יחיאל חפץ זהב ותשובה נוספת של ר' חיים אור זרוע, שעוסקות שתיהן במאמצים לגיוס כספים רבים עבור תשלום למלך גרמניה, אולי כדי לשחרר את מהר"ם מכלאו;¹¹ מכתב שכתב האפיפיור ניקולס הרביעי למלך רודולף ב-29 באוגוסט 1288, ובו הוא מבקשו לשחרר את ר' מאיר מרוטנבורג מכלאו;¹² ושתי תעודות מהעיר קולמר מהשנים 1287-1288.¹³

7. ראו במקורות שליכת אבי מורי יונה עמנואל, 'דברי מהר"ם מרוטנבורג בשנות מעצרו', המעין לג, תשנ"ג, עמ' 6-1; הנ"ל, 'עוד על דברי מהר"ם מרוטנבורג במעצרו', שם לג ד, תשנ"ג, עמ' 68-69. חלק ניכר מהמקורות המובאים שם נדפס כבר במאה השש עשרה (כגון דבריו המרגשים של מהר"ם המובאים להלן, הערה 17), ולכן נודעו היטב בקרב הציבור הלאומי לדורותיו.
8. ראו לעיל, ליד הערה 4. הדברים שכתב ר' מנחם אולדנבורג (גרמניה ואיטליה, בערך 1449-1530) על אודות מאסרו של מהר"ם לקוחים בוודאי ממה שכתוב במצבה. ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 2), א, עמ' 130.
9. מנהגות וורמייזא: מנהגים והנהגות שאסף וחיבר רבי יודא ליווא קירכום, מהר"ם פלס, ירושלים תשמ"ז, עמ' רנב-רנג, הגהה ג. דברים אלו מצויים גם בכ"י אוקספורד, בודלי. MS. 541 Mich. (נויבאואר 673), דף 112א (בכתיבה מאוחרת ומטושטשת), ושם תוספת משפט בסוף הסיפור.
10. כ"י אוקספורד, בודלי MS. Opp. 712 (נויבאואר 2240), דף 191ב; ראו: גרוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 74-76, הערה 33. הדברים שבכתב היד מובאים להלן, הערה 19. על זהותו של הכותב ראו: ר' יוסף איש רוסייה, ספר המקנה, מהר"ם ח' פרנקל-גולדשמידט, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' יא-יב.
11. ראו: תשובת ר' חיים בן יחיאל חפץ זהב, בתוך: תשובות מהר"ם מרוטנבורג, פראג שס"ה, סימן רמא (ראו: איגוס, לעיל, הערה 1, עמ' 145-148, 158-162; אורבך, לעיל, הערה 1, עמ' 542-543); תשובות מהר"ם אור זרוע, מהר"ם מ' אביטן, ירושלים תשס"ב, סימן קי, עמ' צח (ראו: אורבך, שם).
12. ראו: S. Grayzel, *The Church and the Jews in the XIIIth Century II*, New York 1989, pp. 167-169, no. 54.
13. ראו: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (in Folio) (SS), 17, Hannover 1861, pp. 214-215, 255. תרגומים לעברית של שתי התעודות אצל גרץ (לעיל, הערה 1), עמ' 378, ושל התעודה השנייה גם אצל ב"צ דינור, ישראל בגולה, כרך שני, ספר שני, תל אביב תשכ"ז, עמ' 544-545, סימן ט. לפרטים נוספים ראו: J.R. Müller, 'Juden in den Chroniken christlicher Autoren des späten 13. und des 14. Jahrhunderts: Bilder und Vorstellungen', in: A. Haverkamp and J.R. Müller (eds.), *Verschriftlichung und Quellenüberlieferung. Beiträge zur Geschichte der Juden und der christlich-jüdischen Beziehungen im spätmittelalterlichen Reich (13./14. Jahrhundert)*, Peine 2014, pp. 291-292.

פרטים רבים בפרשת מאסרו של מהר"ם עדיין אינם ברורים כל צורכם, וזקוקים אנו למחקר מקיף, שיבחן כל אחד מהמקורות שנמנו לעיל, מחד גיסא, ויעמת ויאמת את העולה מכלל המקורות, מאידך גיסא. ועוד יש לבחון את המידע העולה מן המקורות העבריים והלטיניים שמניתי מול המידע שיש בידינו על אודות שליטי גרמניה והמצב המדיני בגרמניה מאז מאסרו של מהר"ם ועד להבאתו לקבורה – דהיינו בשני העשורים האחרונים של המאה השלוש עשרה ובעשור הראשון של המאה הארבע עשרה. אך בדבריי להלן לא אעסוק במכלול הפרשה, אלא בפן אחד בלבד שלה: האם סירב מהר"ם להשתחרר מבית הכלא בגלל המחיר המופרז שנדרשו יהודי גרמניה לשלם תמורת כך? אגב כך אדון גם בעיבודים הספרותיים שנעשו לפרשת מאסרו של מהר"ם, והם יחשפו בפנינו צדדים מרתקים בפעילותם של מספרי סיפורים בעלי דמיון מפותח יתר על המידה, מצד אחד, ושל גנבות ספרותיות מטעמים אידאולוגיים, מצד שני.

ב. המסורת על סירובו של מהר"ם להשתחרר

המסורת על סירובו של מהר"ם להשתחרר מבית כלאו ידועה מפיו של ר' שלמה לוריא (מהרש"ל), שחי בפולין בשנים 1510-1573. וכך כתב מהרש"ל בספרו **ים של שלמה**:¹⁴

שמעתי על מהר"ם מרוטנבר"ק ז"ל שהיה תפוס במגדול אייגזהם!! כמה שנים, והשר תבע מן הקהלות סך גדול, והקהלות היו רוצים לפדותו, ולא הניח, כי אמר אין פודין השבויים יותר מכדי דמיהם.¹⁵ ותמה אני, מאחר שהיה תלמיד חכם מופלג ולא היה כמותו בדורו בתורה ובחסידות, ושרי לפדותו בכל ממון שבעולם,¹⁶ ואם מרוב ענותנותו לא רצה להחזיק עצמו כתלמיד חכם מופלג, מכל מקום היה לו לחוש על ביטול תורה, כאשר כתב בעצמו שהוא היה יושב בחושך וצלמות בלי תורה ואורה, והיה מקונן שלא היו אצלו ספרי הפוסקים והתוספות,¹⁷ ואיך לא היה חש לעון ביטול התורה

14. **ים של שלמה**, גיטין, ברלין תקכ"א, ד, סו. בהעתקתי (כאן ובמקורות נוספים שיובאו להלן) פתחתי חלק מראשי התיבות והשלמתי קיצורי מילים. ההדגשות בטקסטים המובאים להלן הן שלי.

15. על פי משנה גיטין פ"ד מ"ו: "אין פודין את השבויים יותר על כדי דמיהן מפני תקון העולם".
16. ראו: תוספות, גיטין מה ע"א, ד"ה דלא; שם, נח ע"א, ד"ה כל; תוספות הרא"ש מסכת גיטין, מהר"ח ב"ב רביץ, ירושלים תשס"ה, שם, ד"ה דלא, עמ' שיא; וביתר ביאור בפסקי הרא"ש, שם, ד, מד: "תלמיד חכם שנשבה בהא לא תקון כדאמרינן בפרק הניזקין (גיטין נח ע"א) דרבי יהושע פדה תינוק שבוי בדמים מרובים לפי שראהו חריף ומפולפל ואפשר שיהא אדם גדול, וכל שכן מי שהוא כבר אדם גדול". התוספות למסכת גיטין הן של ר' אליעזר מטון, ראו: אורבך (לעיל, הערה 1), עמ' 633-634; א' ליכוביץ, 'התוספות שנכתבו על ידי רבי אליעזר מטון', ישרון כט, תשע"ג, עמ' תתעח-תתעט.

17. ראו: **תשובות מיימוניות** (בתוך: **משנה תורה**, מהר" ש' פרנקל, ירושלים-בני ברק תשל"ה-תשס"ז), נשים, סוף סימן ל': "תוספי גיטין אין בידי ולא ספרי פוסקים בארץ הנגב,

האם סירב מהר"ם מרוטנבורג להשתחרר מבית הכלא?

מאחר שרבים צריכים (לא) [לו]. ובודאי דעתו היה, שאם יפרו אותו אם כן יש למיחש שלא יעשו כן כל השרים לתלמיד חכם המופלג שבדור בעבור רוב הממון, עד שלא יספיק ממון הגולה לפדותם, ותשתכח התורה מישראל. וכי גם שמעתי שהיה בדעת אותו הצורר לתפוס גם הרא"ש תלמידו, ונודע לו, וברח לטוליטילא (= לטולדו) ונצול ברחמיו וברב חסדיו.¹⁸ ומשום הכי אמר החסיד, מוטב שתאבד מעט חכמה היתרת מישראל, ממה שתאבד חכמת התורה עיקר. וזה האות, שאז פסקה אותו הדבר והשמד לתפוס חכמי הגולה.

דברי מהרש"ל אינם עולים בקנה אחד עם מקורות אחרים שיש בידינו על אודות מאסרו של מהר"ם מרוטנבורג,¹⁹ ובעיקר עם דבריו של ר' יהודה בן הרא"ש. הרא"ש היה תלמיד מובהק של מהר"ם,²⁰ ובנו ר' יהודה תיעד בצוואתו את סיפור מאסרו של מהר"ם במילים אלו:²¹

וסבבתי כל אלה הדברים כאשר הראוני מן השמים. ואם ימצא שהתוספות וספרי הפסקים חולקים עלי בשום דבר, דעתי מבוטלת להם, כי מה לעני יודע שיושב חושך וצלמות ולא סדרים זה ג' שנים ומחצה. העני הנשכח מכל טובה, אסקופה הנדרסת הנקרא בשכבר מאיר ב"ר ברוך זלה"ה.

18. משפט זה מצוי ברפוס הראשון עוד קודם לדיון במהר"ם, ובאמצע משפט ("והאידנא אנשי גומלי חסדים בארץ תוגרמא והסמוכים להם פודים השבויים יותר ויותר מכדי דמיהם, כי גם שמעתי... וברוב חסדיו, והיינו דמוותרים על דוחקיהו דציבורא שלהם..."), ובדפוסים מאוחרים הכניסו משפט זה כאן. מקומו התלוש של המשפט מלמד שהוא נכתב תחילה בגיליון הספר, והמדפיס הראשון שיבץ אותו שלא במקומו. לשמועה זו יש אסמכתא בדבריו של ר' יהודה בן הרא"ש (שטרם נדפסו בזמן שכתב מהרש"ל את דבריו); ראו להלן, ליד הערה 21.

19. רמז נוסף לסירובו של מהר"ם להשתחרר מצוי אולי בדברים שבכ"י אוקספורד 2240 (ראו לעיל, ליד הערה 10), שנכתבו בערך בשנים שבהן כתב מהרש"ל את דבריו. אך הדברים שבכ"י אוקספורד אינם מדויקים, ועל כן אי-אפשר לראות בהם מקור מהימן (קריאה פשוטית בכתב היד תלמד שמהר"ם נפדה בחייו, אך על פי הוראתו הוחזרה גופתו לאחר מותו לידי השלטונות!). להלן הדברים שבכתב היד, עם הצעות להשלמות וביאורים בסוגריים מזווים: "בשנת מ"ו לאלף הששי נדבה רוחו של מהר"ם נ"ע ללך בארצות החיים, ובדרך תפסו מלך רודולף מלך רומי בד' ימי' בחדש תמוז מ"ו לפ"ק. והקהל ווירמשא ערכוהו בהון עתיק >אולי יש להשלים: ולא יצא אל הפועל< כי תקף עליו >החוליא?<, ושמה נפטר י"ט ימים באייר נ"ג לפ"ק, והחזירוהו במותו לתפיסה >הותירו אותו במותו בתפיסה?<, כי כן ציוה האשל הגדול >שלא לפדותו?<, ולא ניתן לקבורה עד ז' ימי' לחדש אדר סמוך >צ"ל ס"ז< לפרט הנ"ל, מנוחתו כבוד בק"ק ווירמשא". ותנו דעתכם לכך שבמקור אחר על מאסרו של מהר"ם נכתב על הגביר שפדה את מהר"ם לאחר מותו >ופיזר הון עתיק עד שהביאו לקבורה" (מנהגות וורמייזא, לעיל, הערה 9), ודברים אלו הוסבו כאן לניסיונות לשחרר את מהר"ם בחייו: >והקהל ווירמשא ערכוהו בהון עתיק".

20. על הרא"ש ראו: א"ח פריימן, הרא"ש – רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו – חייהם ופעלם, ירושלים תשמ"ו; על ר' יהודה ראו: שם, עמ' קעא-ר; שאלות ותשובות זכרון יהודה לרבנו

וסבת ליציאת אדוני אבי ז"ל היתה מפני תפישת הר' מאיר מרוטנבורק ז"ל, שתפשו המושל, והקהילות של אשכנז פדאוהו בממון רב, והמושל לא רצה ליקח ערב רק לאדוני אבי ז"ל, והוצרך ליכנס ערב בממון רב.²² וקודם שנחלק הממון על הקהילות יצ"ו נפטר הר' מאיר בתפישתו. והמושל העליל אדוני אבי ז"ל, באומרו כי מאחר שנפטר בתפישתו קודם שפטר מן המאסר, שבאחריותו נפטר, והקהילות והוא שיהיו פורעין הממון. ונשמט מלפניו והלך לעיר אחרת. ומפני יראתו מן המלכות יצא מאשכנז ובא לעיר הגדולה עיר טוליטולה... וזאת היתה סבת ביאת אדוני אבי ז"ל לזאת הארץ.

לפי עדותו של ר' יהודה, אביו היה מעורב יותר מכל אדם אחר בניסיון לשחרר את מהר"ם מכלאו. אך בדבריו של ר' יהודה אין זכר לסירובו של מהר"ם להשתחרר. אדרבא, הוא מעיד כי העסקה נכשלה מסיבה אחרת לגמרי – בגלל פטירתו הפתאומית של מהר"ם.²³ אף בספר הפסקים של הרא"ש, בדיונו על אודות האיסור לפדות את השבויים יתר על דמיהן וההיתר לפדות תלמיד חכם ביותר מכדי דמיו, לא הזכיר הרא"ש במילה ובחצי מילה את העובדה שמורו ורכו הנערץ אסר עליו לפדותו ביותר מכדי דמיו. ומצד שני, הרא"ש גם לא כתב שמהר"ם התיר לו לפדותו ביותר מכדי דמיו, והתעלמותו של הרא"ש

יהודה בן הרא"ש, מהר"א חבצלת, א"י גולדמינץ וי' קטן, ירושלים תשס"ה, מבוא, עמ' 48-22; י"ד גלינסקי, 'על מורשתו של ר' יהודה בן הרא"ש, רבה של טולדו', פעמים 128, תשע"א, עמ' 175-210.

21. צוואת ר' יהודה בן הרא"ש, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27129 (מרגליות 1081), דף 172א (ובהעתקה לא מדוקדקת: שאלות ותשובות זכרון יהודה, לעיל, הערה 20, עמ' קפ). דבריו של ר' יהודה בן הרא"ש צוטטו על ידי ר' גדליה נ' יחיא, שלשלת הקבלה, ויניציאה ש"מ"ז, ס ע"א-ע"ב, ועל ידי ר' יוסף סמברי, ספר דברי יוסף, מהר"ש ש' שטובר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 264 (ר' יוסף סמברי לא ציין כאן את מקור דבריו, אך הוא הזכיר את שימוש בצוואת ר' יהודה בהקדמתו לספר, עמ' 81. וראו גם שם במבוא, עמ' 49-50).
22. תפקידו של הרא"ש כערב איננו ברור כל צורכו. אורבך (לעיל, הערה 1), עמ' 545, מפרש כי המלך תבע מהרא"ש עירבון כמקדמה לעסקה, עד שקהילות גרמניה יאספו את הסכום המלא. לטענת המלך (כפי שמבואר במשפט הבא), מקדמה זו חייבה את הרא"ש ואת הקהילות בתשלום מלוא הסכום, ואף שבסופו של דבר העסקה לא יצאה לפועל.
23. טענה זו, וכן גם המקורות שאזכיר בסמוך, הועלו במאמרם של ש' פכטר וא' אלוני, 'העני הנשכח מכל טובה', מקור ראשון, כ"ח בתשרי תש"ע (16.10.2009), עמ' 11, ומסקנתם היא שהשמועה שהביא מהרש"ל איננה מוסמכת (לתגובות על מאמרם ראו: א' הנקין, 'ניפוץ שלא לצורך', שם, י"ב בחשוון תש"ע [30.10.2009], עמ' 10 [וביתר הרחבה: הנ"ל, לעיל, הערה 1]; י' מדן, 'אורבך צדק', שם). למסקנה דומה הגיע גם איגוס (לעיל, הערה 1, עמ' 129-132), אם כי מנימוקים אחרים. בתעודות האחרות על אודות מאסרו של מהר"ם (לעיל, ליד הערות 7-13) לא נזכר סירובו של מהר"ם להשתחרר, אך אין ללמוד הרבה משתיקתן של תעודות אלו משום שהן עוסקות בצדדים אחרים של מאסרו של מהר"ם.

האם סירב מהר"ם מרוטנבורג להשתחרר מבית הכלא?

מהתקדים של מהר"ם רבו – בין אם התיר ובין אם אסר – מתמיהה.²⁴ האם סבר הרא"ש שהלכה זו לא הייתה רלוונטית במקרה של מהר"ם, אולי משום שלפי מקצת המקורות, הסכום שנדרשו היהודים לשלם נועד גם למטרות אחרות, ולא רק לשחרורו של מהר"ם?²⁵ איגוס העיר כי דברים שכתב מהר"ם בשנות מאסרו עשויים לרמוז גם הם כי מהר"ם ציפה לשחרורו, ואולי אף דרבן את יהודי גרמניה לאסוף כספים למטרה זו. באחת מהתשובות שכתב בבית הכלא כתב מהר"ם כך:²⁶

ופירוש זרעים וטהרות שלי, לכשאצא לשלום אטרח ברצון שיהיו מועתקים לך. ובתפסיתי את בוראי לא שכחתי ובתורתו ויראתו דבקתי. והמתנדבים יחזו את ה' בנועם, וכתם זהב לא יועם²⁷... העני הנשכח מכל טובה, אסקופא הנדרסת הנקרא בשכבר מאיר ב"ר ברוך זלה"ה.

דברים אלו של מהר"ם אינם חד-משמעיים, אך הם עשויים להצטרף לעולה מדבריו של ר' יהודה בן הרא"ש, כי מהר"ם לא התנגד לשחרורו מהכלא.

היאך ניישב את המקורות הסותרים? אפשרות אחת היא לקבל את דברי ר' יהודה בן הרא"ש, ולדחות מכול וכול את השמועה שהביא מהרש"ל²⁸ – אלא שאז יהיה עלינו להסביר היאך באה לעולם שמועה מוטעית זו, והיאך טעה בזה מהרש"ל, שהיה בקי היטב בתולדותיהם של חכמי אשכנז בכלל,²⁹ ובקורות חייו של מהר"ם בפרט.³⁰ אפשרות שנייה

24. ראו: פסקי הרא"ש (לעיל, הערה 16). יתרה מזו, הרא"ש כלל לא הזכיר בכל כתביו את מאסרו של מהר"ם, על אף שהיה מודע היטב לכך, ואף התכתב עמו בעת מאסרו (ראו למשל בתשובה הנזכרת לעיל, הערה 17, שנשלחה לרא"ש). אין בידי הסבר להתעלמותו זו של הרא"ש, וכל שאוכל לומר הוא שהרא"ש איננו יחיד בדרכו זו, וכך נהג גם תלמיד מובהק אחר של מהר"ם – ר' מרדכי בן הלל – שלא הזכיר בחיבורו הגדול ספר המרדכי את מאסרו של מהר"ם, ואף לא ציטט את התשובות של מורו שבהן נזכרת במפורש עובדת שהותו בבית הכלא (אינני מתייחס להוספות מאוחרות שנכנסו לחלק מכתבי היד של הספר; ראו: מ"א רבינוביץ, 'ספר המרדכי לרבינו מרדכי בן הלל האשכנזי למסכת גיטין והילכות הגט', מחקרים ומקורות ב, תש"ן, עמ' 706-703, במדור שינויי הנוסחאות). לעומת זאת, ר' מאיר הכהן, שהיה גיסו של ר' מרדכי בן הלל, הזכיר כמה וכמה פעמים בחיבוריו הגהות מיימוניות ותשובות מיימוניות את דבר מאסרו של מהר"ם (לרשימת האזכורים ראו הפריטים: עמנואל, לעיל, הערה 7).

25. ראו בתעודות מקולמר (לעיל, הערה 13).

26. שאלות ותשובות מהר"ם בר ברוך, מהד' רנ"ג רבינוביץ, לבוב תר"ך, סימן קנא; איגוס (לעיל, הערה 1), עמ' 131.

27. על פי איכה ד', א: "אֵיכָה יוֹעֵם זָהָב יִשְׁנָא הַכֶּתֶם הַטּוֹב". ואפשר שכוונת מהר"ם לומר שהקב"ה ימלא את חסרונם הכספי של המתנדבים.

28. ראו לעיל, הערה 23.

29. ראו, למשל, את שתי הכרוניקות החשובות על תולדותיהם של חכמי אשכנז שהביא מהרש"ל בספרו שאלות ותשובות ר' שלמה לוריא, לובלין של"ד-של"ה, סימן כט. הכרוניקה הראשונה היא כנראה פרי עטו של הרא"ש (ראו: י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות

היא לדחות את דבריו של ר' יהודה בן הרא"ש על נסיבות בריחתו של הרא"ש מגרמניה ולאמץ את דבריו של מהרש"ל. סיפורו של ר' יהודה על אודות עזיבת משפחתו את גרמניה אינו חף מקשיים, וקשה לכלכל את דבריו כי הרא"ש ברח מגרמניה בגלל חששו שהמושל יתבע ממנו את פירעון העסקה לשחרור מהר"ם. הרא"ש עזב את גרמניה רק שנים ארוכות לאחר פטירתו של מהר"ם ולאחר כשלון העסקה עם המלך – מדוע התעורר חששו של הרא"ש רק לאחר שנים רבות כל כך? הרא"ש אף השתתף בכינוס של רבני גרמניה שהתקיים בוורמס בשנת 1300 לערך (על כל פנים, לא לפני שנה זו), ועובדה זו מלמדת אף היא שהרא"ש לא הסתתר מפני השלטונות.³¹

פתרון שלישי הציע אורבך, שניסה לפשר בין הדברים שבצוואת ר' יהודה בן הרא"ש ובין דברי מהרש"ל. לדבריו, המלך תבע סכום גבוה עבור שחרורו של מהר"ם, אך מהר"ם אסר על הקהילות לפדותו בתנאים אלו. לאחר מכן הסכים המלך להתפשר על סכום נמוך יותר, שהיה מקובל על מהר"ם. המלך דרש מהרא"ש לשמש כערכ לעסקה החדשה, אך בינתיים נפטר מהר"ם והעסקה לא יצאה אל הפועל.³² אינני יכול לשלול אף אחד מהפתרונות שהוצעו, אך דומני שניתן להביא סיוע לפתרון הראשון, כי השמועה שהביא מהרש"ל איננה מבוססת. לצורך זה יהיה עלינו לעיין במאורע אחר שהתרחש כמאה שנים ויותר קודם למאסרו של מהר"ם.

ג. מעשה בצרפת במחצית השנייה של המאה השתים עשרה

ר' יהודה שירליאון (נפטר בפריס בשנת 1224) היה אחד מתלמידיו המובהקים של ר' יצחק בן שמואל (ר"י הזקן).³³ בתוספותיו למסכת ברכות העיד ר' יהודה על פסק של רבו

שמיות ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 772-773) והשנייה כנראה פרי עטו של ר' אלעזר מוורמייזא (ראו: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 31-32).

30. ראו: ר' שלמה לוריא, ים של שלמה, שטעטטין תרכ"א-תרכ"ב, יבמות, ד, יח: "וברור לנו, כל היכא שחתם בסיגנון זה 'הנשכח מכל טובה' היה בתפיסה במגדל אייקנה"ם לסוף ימיו, וקבלו שלא יצא ממנה" (ותנו דעתכם לניסוחו של מהרש"ל כאן, "וברור לנו", לעומת "שמעתי" שכתב מהרש"ל על אודות סירובו של מהר"ם להשתחרר).

31. ראו: שאלות ותשובות לרבינו אשר בן יחיאל, מהר"י"ש יודלוב, ירושלים תשנ"ד, כלל פד, תחילת סימן ג, עמ' שנ: "אחר שפרץ השם פרץ רב בכני עמנו ונהרגו קהלות הקדש, ונועדנו (בוונמשא) [יחד בוורמישא] לדין פה אחד בעסקי נחלות ובריני נפילות" (התיקון על פי כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4°1448, דף 17ב, סימן טו). תשובה זו עוסקת בוודאי בפרעות שהיו בגרמניה בקיץ של שנת 1298 (פרעות רינדפלייש), שבקבותיהן התעוררו שאלות הלכתיות מסובכות בדיני עגונה ובריני ירושה (לתשובות נוספות של הרא"ש על אודות שאלות הלכתיות שהתעוררו בעקבות הפרעות בשנת 1298 ראו שם, תשובות נוספות, עמ' תצח-תק, סימן סח ועמ' תקד-תקה, סימן עב).

32. אורבך (לעיל, הערה 1), עמ' 545.

33. על ר' יהודה שירליאון ראו: אורבך (לעיל, הערה 1), עמ' 320-334 (תאריך פטירתו: שם, עמ' 334). על ר' יצחק בן שמואל ראו: שם, עמ' 227-253.

על אודות חיוב אבלות על יהודי שמת בהיותו בבית האסורים ולא ניתן לקבורה:³⁴

הורה ר' הלכה למעשה על אחד שמת ותפשו המושל ולא הניח לקבורו כמה חדשים, שאין אנינות חל על הקרובים... כיון שאין עליהם לקברו... שלא היה בידם להוציאו מן הנכרים, מכל מקום אין מתיאשים לגמרי מקבורתם.

מעשה זה אירע במחצית השנייה של המאה השתים עשרה, זמן פעילותו של ר"י הזקן. ר' יהודה שירליאון לא הוסיף שום פרט מזהה על אודות אותו אדם שמת בבית האסורים, ואף איננו יודעים מדוע נאסר אותו אדם. האם היה זה אדם משולי החברה, שנאסר על פשע כלשהו שביצע (או שנחשד בביצועו), או שמא מדובר ביהודי חשוב שנכלא בשל יהדותו? אף איננו יודעים היכן בדיוק אירע המעשה, ואם בסופו של דבר הובאה גופתו של אותו יהודי אנונימי לקבר ישראל. מדברי ר' יהודה שירליאון עולה עוד שהשאלה ההלכתית שעלתה לדיון במקרה זה הייתה בדיני אבלות בלבד.

העדות הקדומה ביותר על דיונו של ר"י הזקן בנושא זה היא זו שהובאה אצל ר' יהודה שירליאון, ובעקבותיו ציטטו זאת חכמים רבים. חכמים אלו פעלו במאה השלוש עשרה באזורים שונים ומגוונים: בצרפת, באנגליה, באשכנז, בספרד ובפרובנס, וכולם לא הוסיפו פרטים על סיפור המעשה.³⁵ לעומת זאת, ר' משה בן נחמן (רמב"ן) הביא את סיפור המעשה בנוסח ארוך הרבה יותר מכל קודמיו, וסיפק פרטים חדשים על אודות סיפור המעשה. וכך כתב רמב"ן:³⁶

ונשאל הרב ז"ל [= ר' יצחק הצרפתי הידוע בעל התוספות], הנזכר לעיל מזה³⁷ על אדם גדול שבדורו שתפסו שלטון ומת בתפיסה ולא נתנו לקבורה, והיה מעכבו

34. תוספות רבנו יהודה שירליאון על מסכת ברכות, מהד' נ' זק"ש, ירושלים תשכ"ט-תשל"ב, א, יח ע"א, עמ' רה.

35. ראו: הנקין (לעיל, הערה 1), עמ' שטז. הנקין היה הראשון שהזכיר את דברי ר"י בקשר לפרשת מאסרו של מהר"ם, אך לטעמי החמיץ את הנקודה העיקרית שניתן להפיק מדברים אלו.

36. תורת האדם, קושטא רע"ט, שער הסוף, ענין מי שמתו מוטל לפניו, [יב] ע"א (= כתבי רבינו משה בן נחמן ב, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ד, עמ' ע-עב; על טיבה של מהדורה זו ראו: ש' עמנואל, 'קווים לתולדות הספרות הרבנית: תש"ח-תשנ"ח', בתוך: צ"א שטיינפלד [עורך], חקר התורה שבעל פה בחמישים שנות המדינה: הרצאות שנתנו בכנס שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן, אייר תשנ"ח, ירושלים תשס"ב, עמ' 42). וראו להלן, הערה 41.

37. גם בדברים שהביא רמב"ן לעיל הוא שמר על נוסח מקורי יותר של תשובת ר"י הזקן מזה המצוי אצל כל קודמיו. רמב"ן כתב: "וכתב הרב הגדול רבי יצחק הצרפתי הידוע בעל התוספות ז"ל, כשנפטרה אמי מנוחתה כבוד הודיעו לרבינו יעקב אחיה ז"ל שהיה דר במקום קרוב משם... ואמר לנו הטעם... ואיני יודע אם היה רבינו מיקל בכך אם היה עמנו בכפר ממש"; ואילו ר' יהודה שירליאון (לעיל, הערה 34) כתב את הדברים בצורה סתמית יותר:

בתפישה כדי לגבות עליו ממון הרבה יותר ממה שאין היד משגת, ואפלו היה ספק בידם לעשות, אסור לפדותו באותו ממון מפני תיקון העולם.³⁸ והשיב ז"ל יש לומר דלא קרינא בהו 'מי שמתו מוטל לפניו' לאסרם בבשר ויין,³⁹ הואיל ואינו מוטל על הקרובים לקברו עד יערה עליהם רוח ממרום... ובכנות החסיד הנתפש הנשואות איפשר עוד להקל מטעם אחר... עד כאן דברי הרב הגדול ז"ל.⁴⁰

סיפור המעשה כפי שהביאו רמב"ן מזכיר מיד את סיפורו של ר' שלמה לוריא על אודות מהר"ם מרוטנבורג, שסירב להשתחרר מכלאו בגלל 'תיקון העולם'. אלא שאם בסיפור על אודות מהר"ם מופיע הנימוק הזה בפיו של האסיר עצמו, מהר"ם, שסירב להשתחרר, הרי שבשאלה שנשאלה מר"י הזקן, הנימוק הזה מועלה על ידי אדם אחר, ולא במקרה: הרי מדובר שם בפדיון גופתו של חכם שכבר נפטר בבית הכלא.

נוסח המעשה שמביא רמב"ן מופלא הוא. אינני יודע על אף חכם במאה השנים עשרה שקורות חייו תואמות את סיפור המעשה כפי שהביא רמב"ן – אדם "גדול שבדורו" שישב בבית האסורים ונפטר שם, וגופתו לא ניתנה לקבורה. סיפור זה תואם אמנם במדויק את אשר אירע בגרמניה למהר"ם מרוטנבורג בשנת 1293, אך אי-אפשר בשום פנים ואופן שהדברים מכוונים אליו. גם אם נטען שסיפור השאלה שהביא רמב"ן איננו לקוח מדבריו של ר"י הזקן עצמו, אלא רמב"ן הוא שניסח את לשון השאלה, על פי מאורעות ימיו – אף זה לא יסביר את העניין, שהרי רמב"ן הלך לעולמו בשנת 1270 לערך, כחמש עשרה שנים קודם שמהר"ם מרוטנבורג נתפס ונכלא, ולמעלה מעשרים שנה קודם לפטירתו של מהר"ם בבית הכלא. לא ייתכן אפוא שסיפור המעשה שהביא רמב"ן מושפע ממה שעתיד להתרחש בגרמניה שנים אחדות לאחר מכן.⁴¹

"ומעשה אירע שנפטרה אחות של רבינו יעקב... כי אמר... ואפשר גם אם היה עמה בעיר היה

מקל. מפי רבי" (וראו גם מה שכתב בזה אורבך, לעיל, הערה 1, עמ' 228, הערה 8).

38. ראו לעיל, הערה 15.

39. ראו ברכות יז ע"ב.

40. הד לנוסח המורחב מצוי בשני חיבורים נוספים. האחד, בפירוש על הרי"ף למסכת ברכות של תלמידיו ר' יונה גירונדי, שכתבו: "ומעשה היה בצרפת באדם חסיד שתפסו השלטון" (תלמידיו ר' יונה על הרי"ף, ברכות, יא ע"א בדפוס וילנה, ד"ה כל זמן; תלמידיו של ר' יונה כתבו את החיבור עוד בחיי רבם, שנזכר בחיבור בברכת החיים, והוא נפטר בסוף שנת 1263; ראו: י"ד גלינסקי, 'הרא"ש האשכנזי בספרד: "תוספות הרא"ש", "פסקי הרא"ש", ישיבת הרא"ש', תרביץ, עד, תשס"ה, עמ' 418-419). והשני, בחיבורו של ר' מנחם המאירי. המאירי הביא את הפסק הנזכר של ר"י הזקן בשני מקומות – בפירושו למסכת ברכות הוא מביא בנוסח השגרתי, כמות שהביאו ר' יהודה שירליאון, ואילו בפירושו למסכת מועד קטן הוא מביא שנית, בניסוח שבוודאי הושפע מדברי רמב"ן: "בתוספות כתבו שכימיהם אירע באחד מגדוליהם שתפסו שלטון..." (בית הבחירה על מסכת ברכות, מהר"ש' דיקמן, ירושלים תשכ"ה,² יח ע"א, עמ' 59-60; בית הבחירה למסכת מועד קטן, מהר"ש' בצ"ר רבינוביץ תאומים ור' סטרליץ, ירושלים תשכ"ח,² כט ע"א, עמ' קנד-קנה).

41. כתב היד המתוארך הקדום ביותר של ספר תורת האדם הוא כ"י פרמה, Parm 3152, שנעתק

האם סירב מהר"ם מרוטנבורג להשתחרר מבית הכלא?

גם אם איננו יודעים מיהו אותו חכם "גדול שבדורו" במאה השנים עשרה שנפטר בבית האסורים, צריכים אנו להעלות שאלה אחרת: האם ייתכן שדבריו של רמב"ן הם מקור השמועה שהביא מהרש"ל על אודות סירובו של מהר"ם להשתחרר מבית הכלא משום שאין פורין את השבויים יתר על כדי דמיהן? האם ייתכן שהשמועה שהגיעה לאוזניו של מהרש"ל על סירובו של מהר"ם מרוטנבורג להשתחרר מבית הכלא אינה אלא גלגול מוטעה של סיפור המעשה שהביא רמב"ן בספרו **תורת האדם** – ספר שכבר נדפס בראשית המאה השש עשרה, ועותקים שלו הגיעו גם לגרמניה ופולין?⁴²

חכם אשכנזי בראשית העת החדשה – ואין כוונתי למהרש"ל עצמו, אלא לאחד מחבריו, שמסר לו את השמועה על אודות סירובו של מהר"ם להשתחרר מכלאו, כפי שכתב מהרש"ל: "שמעתי על מהר"ם" – שקרא אצל רמב"ן את המעשה באותו "אדם גדול שבדורו שתפסו שלטון ומת בתפיסה ולא נתנו לקבורה, והיה מעכבו בתפישה כדי לגבות עליו ממון הרבה יותר ממה שאין היד משגת" חשב בוודאי מיד על מהר"ם מרוטנבורג, שכך אכן עלה בגורלו. לא ידוע לנו היום, וכנראה גם לא היה ידוע בזמנו של מהרש"ל, על שום חכם אחר בימי הביניים שמת בתפיסה ולא ניתן לקבורה, ועל כן נקל הוא לחכם האלמוני בן זמנו של מהרש"ל ליטול את הדיון ההלכתי שהביא רמב"ן על החכם שמת בתפיסה ואסור לפדותו ביותר מכדי דמיו, ולהסב אותו בשגגה למהר"ם מרוטנבורג.

ד. סיכום

בדבריי העליתי את האפשרות שהשמועה שהביא ר' שלמה לוריא על סירובו של מהר"ם להשתחרר, היא גלגול מאוחר ומוטעה של דיון על אודות חכם חשוב במאה השנים עשרה, עלום שם, שחכמים פסקו שאסור לפדות את גופתו מבית הכלא במחיר מופרז מפני ש"אין פורין את השבויים יותר על כדי דמיהן מפני תקון העולם".⁴³ טיעון הלכתי זה על אודות פדיון גופתו של חכם מבוסס הוא היטב, וסרה בזה תמיהתו של מהרש"ל, היאך לא חש מהר"ם מרוטנבורג לביטול תורה בגלל סירובו להשתחרר – שהרי במעשה באותו חכם עלום שם מדובר בחכם שכבר נפטר בכלאו, והימנעות מפדיונו לא תגרום לביטול תורה.⁴⁴

בשנת מ"ה (1285), דהיינו שנה לפני מאסרו של מהר"ם (ראו: B. Richler [ed.], *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001, p. 176, no.

796). הלשון בכתב יד זה, דפים [29]א-[30]א, זהה לזו שבדפוס.

42. ספר **תורת האדם** מצוי היה בידיהם של חכמי אשכנז כבר בסוף המאה השלוש עשרה, ור' מאיר הכהן העתיק פסקות ארוכות מדבריו (הגהות מיימוניות [בתוך: **משנה תורה**, לעיל, הערה 17], הלכות תשובה פ"ח, ס"ק א וס"ק ב). מהרש"ל עצמו ציטט כמה פעמים בחיבוריו את ספר **תורת האדם**, ראו למשל: **ים של שלמה** (לעיל, הערה 30), ביצה, א, יב.

43. ראו לעיל, הערה 15.

44. הנקין (לעיל, הערה 1, עמ' שטז-שיח) משער שזו הסיבה לכך שהרא"ש וחבריו לא פדו את

אינני סבור שניתן להוכיח את ההצעה שהעליתי, ואף אינני משוכנע שעלה ביד לשחזר נכונה מדוע נכשלה העסקה לשחרורו של מהר"ם. אך חושבני שהצעה זו איננה גרועה מהצעות אחרות שהועלו כדי ליישב את הסתירה בין השמועה שהביא מהרש"ל ובין המידע שמסר ר' יהודה בן הרא"ש בצוואתו, על אודות הניסיונות לפדות את מהר"ם מרוטנבורג מכלאו.⁴⁵

ה. נספח: עיבודים ספרותיים לסירובו של מהר"ם להשתחרר

דבריו של מהרש"ל על אודות סירובו של מהר"ם להשתחרר מכלאו נדפסו לראשונה בשנת תקכ"א (1761), ונודעו תחילה רק לתלמידי חכמים. פרסום גדול הרבה יותר היו לשני עיבודים ספרותיים של המעשה, וראויים גם הם שנאמר עליהם כמה מילים.

1. סיפור סירובו של מהר"ם מרוטנבורג להשתחרר מבית הכלא התפרסם ברבים כבר בסוף המאה השבע עשרה, כמה עשרות שנים קודם שנדפסו דבריו של מהרש"ל. בשנת תנ"ו (1696) נדפס סיפור המעשה ביידיש בספר **מעשה נסים** של ר' יוזפא שמש (1604-1678). ספר זה היה פופולרי מאוד ונדפס בכמה מהדורות,⁴⁶ אך מהימנותו ההיסטורית דלה עד מאוד. הספר, כפי שמעיד עליו שמו, מכיל מעשי נסים רבים, שאין בינם ובין האמת ההיסטורית דבר ולא חצי דבר. ובלשונו של שלמה איידלברג, שחקר את הספר ואף תרגמו לעברית: "הספר הזה יש בו מעשי נסים עתירי דמיון ועשירים ביסודות של מסתורין ופלאות... ודמיון ובדיה יחד עם מציאות היסטורית משמשים בערכוביה בספריו".⁴⁷ אין זה מקרה אפוא שהסיפור שבספר **מעשה נסים** על אודות סירובו של מהר"ם להשתחרר לא נזכר כלל במחקר.

סיפורו של ר' יוזפא רחב הרבה יותר מזה שהביא המהרש"ל, ומשולבים בו מעשי נסים. כך, למשל, מספר ר' יוזפא שהמלך (בעצתו של יהודי משומד) אסר את מהר"ם מתוך כוונה תחילה לדרוש סכומי כסף מופרזים מקהילות גרמניה – ודבר זה לא ידוע לנו משום מקור אחר. עוד הוא מוסיף שלאחר פטירתו של מהר"ם לא יכלו שומרי הכלא

גופתו של רבם לאחר מותו ביותר מכדי דמיו – שהרי גם אם לא ראו את תשובת ר"י הזקן בנוסחה המלא, שפסק שאין לפדות את גופתו של תלמיד חכם ביותר מכדי דמיו, יכולים היו להגיע בקלות למסקנה זוהה. ואולי אין זה מקרה שגופתו של מהר"ם נפדתה בדמים מרובים על ידי אדם מן השורה, שכנראה לא היה תלמיד חכם, ורק לאחר שרבים מתלמידיו של מהר"ם עזבו את גרמניה או נהרגו בפרעות רינדפלייש של שנת 1298.

45. לא עניתי בדבריי על השאלה אם ניתן לקבל ללא עוררין את דבריו של ר' יהודה בן הרא"ש על אודות פרשת יציאתו של אביו מגרמניה (ראו לעיל, ליד הערה 31). ר' יהודה מסר פרטים רבים (שרובם לא נזכרו במאמר זה) על אודות יציאתו שלו ועל אודות יציאת אביו מגרמניה, וניתוחם דורש דיון נפרד בפני עצמו, שאני מקווה לעשותו במקום אחר.

46. ראו: י' וינוגרד, **אוצר הספר העברי**, א: מפתחות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 93.

47. איידלברג (לעיל, הערה 5), עמ' לט.

לגשת אל גופתו, ומי שנעץ את המפתח בדלת תאו של מהר"ם מיד נפל ומת; ועוד כהנה וכהנה פרטים שאין ביניהם ובין המציאות דבר ולא חצי דבר.⁴⁸

ר' יוזפא כותב כי שמע את סיפור המעשה "מהגאון הגדול מהור"ר אלי' בעל שם", הלוא הוא ר' אליהו בן משה לואנץ (1564-1636).⁴⁹ אין בידינו ידיעה ברורה מניין בא סיפור המעשה לידיו של ר' אליהו לואנץ, אך לא קשה לשחזר שהוא נטלו מחיבורו של מהרש"ל, שעדיין לא נדפס באותם ימים. ספר ים של שלמה למסכת גיטין (ובפרט לפרק הרביעי של המסכת, שבו מובא סיפור המעשה על מהר"ם) נפוץ היה בכתבי יד, וכמה חכמים ציטטו ממנו עוד קודם שנדפס.⁵⁰ חלק מחיבוריו של מהרש"ל שטרם נדפסו הגיעו לידיו של ר' אליהו לואנץ, והוא אף הביא לדפוס שניים מהם: הגהותיו של מהרש"ל על ספר שערי דורא וספר עמודי שלמה על הסמ"ג.⁵¹ ניתן אפוא להניח במידה רבה של ודאות כי ר' אליהו לואנץ שאב את ידיעותיו על מהר"ם מתוך ספר ים של שלמה למסכת גיטין שהיה מונח לפניו בכתב יד. ר' אליהו לואנץ מסר את הדברים לר' יוזפא שמש, והלה הוסיף, כדרכו, פרטים רבים לסיפור המעשה.⁵²

48. ראו: מעשה נסים, אמסטרדם תנ"ו, כ ע"ב - כב ע"ב. תרגום לעברית: איידלברג (לעיל, הערה 5), עמ' עח-פא, מעשה יד. ואלו עיקרי דבריו של ר' יוזפא שמש הנצרכים לענייננו (בתרגום לעברית): "מעשה מהר"ם מרוטנבורג. איש א-לוהים היה ושמו מורנו הרב רבנו מאיר ב"ר ברוך... ורצה לעלות לארץ ישראל, ומוסר אחד משומד הלשין עליו לפני מלך רומי, ויעץ המוסר למלך שישגחו בעת שיעבור המהר"ם את המדינה בדרכו [לארץ ישראל] שיעלילו עליו עלילה ויאסרו אותו. היהודים בוודאי לא יתנו שישב [בבית הסוהר] ויפדו אותו בסכום שתדרוש מהם... ובכן, האמין המלך למשומד ופקד על האזרחים שבעת שיעבור המהר"ם שיתפסו אותו ויביאו אותו לפניו, והם ארבו לו עד שנפל לידיהם... המלך הטילו לבית הסוהר... ונודע למהר"ם שאסרו אותו כדי לקבל דמי פדיונו סכום כסף גדול וזה היה כמה אלפים [גולדים]. החסיד המהר"ם כתב אל כל המדינות והקהילות וגזר בחרם שלא יתנו בשביל פדיונו יותר מחמש מאות גולדים, כי אין לפדות שבו בסכום העולה על שוויו. ולמה העריך את עצמו בחמש מאות גולדים לא ידוע לנו, אבל המלך לא הסכים לכך. ובכן, הוא נפטר בבית האסורים... והרב היה כלוא בחייו שבע שנים, ואחרי מותו נשאר שם גופתו עוד ארבע-עשרה שנה... כל המעשה [שנזכר לעיל] שמעתי מהגאון הגדול מהור"ר אלי' בעל שם".
49. ראו עליו אצל חותני, י' זימר, 'מבוא', מנהגים ד"ק וורמיישא לרבי יוזפא שמש א, ירושלים תשמ"ח-תשנ"ב, עמ' 48-50.
50. ראו: מ' רפלד, המהרש"ל ו"הים של שלמה", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"א, עמ' 238-239, 361-362.
51. שערי דורא, בסליאה שנ"ט; עמודי שלמה, שם ש"ס (דבריו של ר' אליהו לואנץ בשער הספר נדפסו מחדש בתוך: עמודי שלמה א, מהד' י"ד לובאן, ירושלים תשנ"ג-תשס"ג, עמ' 4, 11-13).
52. הסיפור על אודות סירובו של מהר"ם להשתחרר מבית הכלא מובא גם על ידי ר' ידידיה טיאה ווייל (1721-1805), בכ"י ירושלים, הספריה הלאומית 28°3366, דף 119ב-120א. הוא מביא את הסיפור בשמו של ר' אליהו לואנץ ("ראיתי כתוב בשם הגאון הגדול מורי' אלי' בעל

2. עיבוד ספרותי נוסף לסירובו של מהר"ם להשתחרר מהכלא מצוי ברומן היסטורי על מהר"ם מרוטנבורג שכתב לוודוויג פיליפסון במאה התשע עשרה בשפה הגרמנית. רומן זה, שכותרתו *Rabbi Meir von Rothenburg*, רחוק מלהיות תיעוד היסטורי מהימן,⁵³ אך גם אין בו מעשי נסים מופלאים כמות שמצאנו אצל ר' יוזפא שמש. הרומן שכתב פיליפסון, ממנהיגי הזרם הרפורמי בגרמניה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, לא זכה לתפוצה רבה; הוא נדפס פעם אחת בגרמנית,⁵⁴ ותרגום מעובד שלו לעברית נדפס פעם אחת במקום נידח.⁵⁵ למרות זאת, לספרו של פיליפסון הייתה השפעה גדולה. כמה סופרים מהזרם האורתודוקסי אימצו אל חיקם את ספרו של פיליפסון והדפיסוהו על שם אחרים, ועיבודים אלו זכו לתפוצה גדולה. כבר בראשית המאה העשרים יצאו לאור בפולין שני עיבודים מקבילים של הספר, האחד בעברית והשני ביידיש, בלי להזכיר את שמו של פיליפסון.⁵⁶ לאחר כמה עשרות שנים נמצא פתרון יצירתי הרבה יותר לזהותו של מחבר הרומן – המתרגמים בחרו לייחס אותו לרב מאיר להמן, יריבו המושבע של פיליפסון, שנודע אף הוא כסופר מוכשר.⁵⁷ העיבוד שיוחס ללהמן, לאחר מותו ושלא באשמתו, זכה

השם"), ומניסוח הדברים עולה בבירור שהוא העתיק את הדברים מתוך ספרו הנדפס של ר' יוזפא שמש, שכזכור הביא את הדברים בשמו של ר' אליהו לואנץ.

53. ראו למשל להלן, סוף הערה 56.

54. L. Philippson, *Saron: I: Novellenbuch*, Band 4, Leipzig 1870, pp. 75-141 (הפרק על סירובו של מהר"ם להשתחרר מכלאו מצוי בעמ' 134 ואילך). פיליפסון ציין בראשית דבריו (עמ' 77, הערה 1) שהרומן שכתב מבוסס על הנתונים ההיסטוריים על מהר"ם שהביא מאיר ויינר (ובכללם גם סירובו של מהר"ם להשתחרר מכלאו): M. Wiener, *Regesten zur geschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters*, Hannover 1862, Vorwort, pp. x-xvi. תורת לפרופ' יונתן הס מאוניברסיטת צפון קרוליינה שהפנה אותי לסיפורו של פיליפסון על אודות מהר"ם.

55. א"א ראקאווסקי, 'נספה בלא משפט או רבי מאיר מרוטנבורג', האסיף א, תרמ"ה, עמ' 1-17 בספירת הרפים השלישית (מדור סיפורים). שמו של פיליפסון, מחבר הסיפור, נזכר רק בתוכן העניינים שבראש הכרך.

56. רבי מאיר מרוטנבורג רבו של הרא"ש: ספור הסתורי גדול ונכבד מאוד... יו"ל ע"י הצעיר אליעזר שענקעל, פאדגורזע תרס"ד; דיא אומגליקליכע פאמיליע: א וואנדערליכע היסטארישע ערצעהלונג, פאדגורזע תרס"ד (שנקל הדפס סיפורי מעשיות רבים, חלקם סיפורי חסידים מאוחרים וחלקם סיפורים על חכמים קדומים יותר; ראו: ג' נגאל, מלקטי הסיפור החסידי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 176-186). הד לספרו של שנקל ניתן למצוא כנראה בדבריו של קרנגיל, שציין למקור עלום שם שכתב שהרא"ש היה חתנו של מהר"ם, וכי הוא ברח מגרמניה בשנת 1286 יחד עם מהר"ם – שני נתונים שגויים שמצויים רק בספרו של פיליפסון ובעיבודו של שנקל. ראו: ר' חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים, מהד' מ"מ קרענגיל, פאדגורזע תרס"ה, מערכת גדולים, סעיף רלו, הערה קלה.

57. על פועלם של להמן ושל פיליפסון בכתיבת רומנים היסטוריים ראו: נ' בן-ארי, רומן עם העבר – הרומן ההיסטורי היהודי-הגרמני מן המאה ה-19 ויצירתה של ספרות לאומית, תל

האם סירב מהר"ם מרוטנבורג להשתחרר מבית הכלא?

לפופולריות גדולה. הוא הופיע תחילה בידיש,⁵⁸ אך תורגם עד מהרה גם לעברית, לאנגלית ואפילו לפורטוגזית, ובכל אלו מופיע שמו של להמן כמחבר הסיפור.⁵⁹ אירוני הוא שדורות שלמים של ילדים מהזרם האורתודוקסי קראו בשקיקה ספר זה, ואף למדו ממנו על סירובו של מהר"ם מרוטנבורג להשתחרר מכלאו, ורק עתה נחשף מחברו האמתי – לודוויג פיליפסון.

אביב תשנ"ז, עמ' 145-55; J.M. Hess, *Middlebrow Literature and the Making of German-Jewish Identity*, Stanford, Calif. 2010.

58. ראו: מ' לעהמאן, אויף אייביגער תפיסה – היסטארישע ערצעהלונג, לודז' תרפ"ו. הספר יצא בהוצאת מסורה, בסדרת 'לעהמאנ'ס הויז-ביבליאטעק'. שתי המילים האחרונות בכותר הספר באו כנראה ליצור רושם שספר זה אותנטי, שכן גם בספרים אחרים של להמן מופיעות מילים אלו בכותר הספר, הן במקור הגרמני (*Historische Erzählung*) הן בתרגומים לידיש (ובכללם גם ספרים אותנטיים של להמן שהופיעו בסדרה זו, כגון: דער פירשט פון קוצי – היסטארישע ערצעהלונג, שם תרפ"ו; רבי עקיבא – היסטארישע ערצעהלונג, שם תרפ"ז). בספר המזויף (וכן גם בתרגומים הנוספים הנזכרים בהערה הבאה) אין כל מידע ביבליוגרפי על מקום פרסומו הראשון של הסיפור, שאמור היה להופיע תחילה בגרמנית, שפת הכתיבה של להמן.

59. מאסר עולם – ספור מחיי מהר"ם מרוטנבורג, ירושלים-קליבלנד-ניו יורק תש"ט; רבנו מאיר מרוטנבורג – ספור היסטורי, תל אביב תשי"ד; *Unpaid Ransom*, Brooklyn 1949; *O rabi*; *Meir de Rothenburg: conto histórico*, S. Paulo 1979.